

Pregled teorija o agrarnoj prenapućenosti

Prof. dr Rudolf Bićanić

Pokojni profesor dr Rudolf Bićanić ostavio je u rukopisu mnogo brojne radove; značajan dio njih predstavljaju tek skice koje su se ponekad i decenijama razvijale i postupno rasle, ali do njegove smrti nisu izrasle do oblika koji bi autora zadovoljio i naveo da ih daje u tisk. Među tim pozamašnim fasciklima pedantno složenih ulomaka većih cjelina, posebno mjesto zauzima rukopis od prije tridestak godina zamišljene knjige »Agrarna prenapućenost«. Knjiga je trebala biti teorijska i metodološka studija o agrarnoj prenapućenosti, kako se to može vidjeti iz priložene skice njezina sadržaja. Autor se uporno, iako u velikim vremenskim razmacima, nanovo vraćao tom radu. U pozamašnom fasciklu (od vjerojatno oko 500 stranica) bio je složen ne samo materijal već su i pojedina poglavlja bila u priličnoj mjeri redigirana u rukopisu.

Redakcija »Sociologije sela« dobila je od udovice pokojnog Bićanića taj rukopis, pa je odlučila da tiska jedan dio I glave prvog dijela, kao i sadržaj zamišljene knjige. Tekst se tiska u biti nepromijenjen; dodaju se samo oznake fusnota, a umeci se stavljaju na označena mjesta.

Smatramo da ćemo objavljivanjem ovoga dijela ostavštine pridonijeti ne samo boljem osvjetljavanju teorija o agrarnoj prenapućenosti već i dodatno osvijetliti naučni lik pokojnoga profesora Rudolfa Bićanića, koji je na tu temu već objavio (u broju 2 »Sociologije sela«) zapaženi članak: »Agrarna prenapućenost«.

Rukopis je za štampu priredio prof. dr Vladimir Stipetić.

Redakcija

Pitanje odnosa broja ljudi i njihova života na određenoj površini zemlje odavno je privlačilo pažnju onih naučenjaka koji su se bavili izučavanjem stanovništva, kao i ekonomista koji su proučavali probleme proizvodnje i potrošnje. U tom izučavanju problem prenapućenosti igra veliku ulogu i ima dugu historiju.

I

Pitanje agrarne prenapučenosti je zapravo sprega između problema populacije i agrarne proizvodnje odnosno potrošnje. Ono se zasniva na osnovnoj misli, da može postojati nerazmjer između broja stanovnika i mogućnosti njihova uzdržavanja od zemlje. Tako je i teorija agrarne prenapučenosti zapravo specijalan, značajan slučaj teorije populacije, ograničen na agrarno stanovništvo i na višak stanovništva preko neke stanovite mjere.

Već u Kini u 5. stoljeću p. n. e. Konfucije i njegovi sljedbenici raspravljaju o tome pitanju. Prevelik broj ljudi na zemlji smanjuje proizvodnost rada po čovjeku, dovodi do osiromašenja, i izaziva sukobe između ljudi. Zato je dužnost svake vlade u golemoj Kini (zemlji s velikim razlikama u plodnosti zemlje) da uspostavi idealni omjer između broja ljudi i zemlje, koji predstavljaju optimum u poljodjelstvu. Ako ima previše ljudi u nekom kraju, vlada ih treba preseliti u slabije naseljene krajeve. Ali to spontano također čini i samo stanovništvo. Kada živi previše ljudi na premalo zemlje, raste smrtnost i nastaje glad.

U relativno gusto naseljenim gradskim državicama klasične Grčke, Platon i Aristotel — raspravljajući o idealnoj državi — nisu mogli mimoći isto pitanje. Veliku ulogu kod obojice igra razmatranje: koliko zemlje treba da bi neki grad bio dostatan sam sebi. Platon ograničava takav grad na 5040 stanovnika, pa preporučuje emigraciju ako se stanovništvo umnoži preko toga broja. A ako bolesti i ratovi smanje stanovništvo, treba pristupiti useljavanju ljudi izvana. U doba opadanja Grčke Aristotel upozorava: ako broj građana nije ograničen, nastat će siromaštvo, nemiri i ratovi. Zato traži ograničenje brakova u vezi s imovinskim stanjem, i reguliranje broja stanovništva.

Rimljani, osvajači velikog prostranog carstva u kome je bilo malo Rimljana, posvećuju glavnu brigu pitanju kako da uvećaju stanovništvo. Poznate su njihove agrarne reforme i kolonizaciona politika. Augustovi populacioni zakoni trebali su povećati broj plemstva u rimskoj državi.

Srednjovjekovni kršćanski pisci, naprotiv, boje se smanjenja stanovništva pa glad, bolesti i ratove smatraju kaznom božjom koja povećava smrtnost. Zato treba povećati broj poroda da bi se ti gubici nadoknadili. Ali, niska proizvodnost rada i nazadovanje poljodjelstva u srednjem vijeku stavljaju objektivnu granicu njihovu optimizmu u teoriji populacije.

Početkom novoga vijeka mijenjaju se shvaćanja i u tom pogledu.

Arapski pisac Ibn Haldun već u 14. stoljeću veoma jasno uočava problem prenapučenosti i prilazi mu s optimističkog stajališta. Veća gustoća stanovništva dovodi do većeg dohotka po glavi, jer omogućava veću podjelu rada i bolje iskorištavanje prirodnih izvoda, a daje također i veću političku i vojničku sigurnost nego rijetko naseljena zemlja. A porast stanovništva ovisi od ocjene ljudi, kakvu budućnost predviđaju za sebe. Dobre ekonomske prilike povećavaju plodnost ljudi, a smanjuju smrtnost.

U 16. stoljeću talijanski pisac Giovanni Botero uvodi u razmatranje ekonomski momenat. Broj stanovnika neke zemlje rezultat je dviju vrlina: vrline množenja (*virtus generativa*) i vrline prehranjivanja (*virtus nutritiva*). On misli da je već dosegnuta granica maksimuma broja ljudi koji se mogu izdržavati na zemlji. Ljudi se množe bez obzira na mogućnosti održavanja, a

sredstva za život su ograničena. Ta sredstva se nisu povećala i konstantna su već 3.000 godina, tvrdi Botero.

Početak građanskog kapitalističkog društva odražava se u teoriji skupine različitih pisaca koje zajedničkim imenom nazivaju — merkantilistima. Oni na specifičan način izražavaju optimizam nove građanske klase. Njima je glavno povećati bogatstvo država, ali ne po glavi stanovnika, nego u ukupnosti. To nastoje postići viškom utroška nad proizvodnim troškovima; višak onda ide u ruke građanskim trgovcima i poduzetnicima, tj. ne vodi se računa o raspodjeli na sve već se osigurava bogatstvo građanskoj klasi. Poljoprivreda nije pogodna za to bogućenje. Oni već zapažaju zakon opadajućeg prinosa. Prilično jasno kaže to Serra: »Rukotvorstva se mogu umnožiti, a zbog toga množi se i zarada. Toga nema kod poljoprivrednih proizvoda, jer se oni ne mogu umnažati.

Nitko ne može posijati npr. 150 mjera žita, ako se na tom zemljištu može posijati samo 100 mjera. Zbog toga te radinosti uvećavaju broj stanovništva, pa države koje se tim bave, obiluju novcem iako im je zemlja neplodna, a stanovnici zemalja koje se bave samo poljodjelstvom, su siromašni, iako im je zemlja plodna«.1

W. Petty ide za korak dalje. On smatra nedostatkom i uzrokom siromaštva ako je neka zemlja premalo naseljena. »Malobrojnost ljudi znači stvarno siromaštvo«. On ističe kako malobrojnost ljudi djeluje na siromaštvo Irske koja nema ni jednu petinu stanovnika koje bi zemljište moglo uzdržavati. Na zemlji radi samo mali broj ljudi, ali taj mali broj radi tako mnogo kao i u drugim zemljama. Kada govori o zemljišnoj renti, vrijednost zemljišta Petty stavlja u zavisnost ne samo od trajanja života vlasnika nego i od broja pučanstva. Petty ističe prednost velikog broja stanovništva. Stanovništvo do takve prenapučenosti da će doći po jedna osoba na 0,8 ha naseljive zemlje, a to će izazvati ratove i međusobna klanja.2

što se, tvrdi on, udvostručuje svakih 360 godina. To će za 2.000 godina

Optimizam Pettyja dijeli i J. P. Sussmilch, pisac prvog sistematskog djela o populaciji (1775). Stanovništvo se, slijedeći božanske zakone, množi nezavisno od ekonomskih, socijalnih i političkih uvjeta. Za udvostručenje stanovništva on predviđa kraće vrijeme od 100 godina. Po njemu, na svijetu ima mogućnosti da se izdržava 4 do 5 milijardi ljudi, a u njegovo doba ih je bilo oko jednu milijardu. Zato računa da još najmanje dvije stotine godina stanovništvo može rasti bez opasnosti za prehranjivanje, a to može i u daljnjoj budućnosti ako se umanju prirodni prirast i poboljša agrarna proizvodnja.

Merkantilisti su naglašavali da sredstva za uzdržavanje ljudi utječu na broj stanovništva. Cantillon ističe da broj stanovništva ovisi od sredstava za uzdržavanje, i da treba tražiti izlaz u vanjskoj trgovini i u prerađivanju proizvoda, ako se već ne može proširiti agrarna proizvodnja u odnosu prema broju stanovništva, ili ako bi takvo uvećanje dovelo do opadanja prinosa.

Nasuprot merkantilistima, fiziokrati u osnovi zastupaju stacionalnu teoriju stanovništva. Fiziokrati tvrde, u skladu sa svojim općim shvaćanjem, da je povećanje bogatstva faktor koji ograničava povećanje stanovništva: »Važnije je privući na selo bogatstva nego ljude, kaže Quesnay, jer što se više

1 Serra, *Kratka rasprava* (Economisti 17. i 18. stoljeća, str. 119—121).

2 W. Petty, *Rasprava o porezima* (Economisti 17. i 18. stoljeća, str. 202, 221, 222).

bogatstva (misli kapitala, op. R. B.) upotrebljava za obrađivanje, to mu je potrebno manje ljudi... Treba obraćati manje pažnje povećanju pučanstva nego umnožavanju dohodaka, jer je bolje imati veće blagostanje, koje donose veliki dohoci nego veće prijeko potrebe za životnim uzdržavanjem pučanstva, koje prekoračuje dohotke... Koloni koji žive bijedno od neizdašnog obrađivanja, služe samo zato da neplodno održe pučanstvo siromašnog naroda«. Quesnay već jasno vidi efekat tehničkog napretka na problem stanovništva, a na tom je zapažanju upravo i nastala njegova škola fiziokrata. »Pri velikoj proizvodnji upravlja jedan jedini čovjek plugom na konjsku zapregu, a izvrši isto toliko posla kao i tri pluga s volovskom zapregom kojom upravlja šest ljudi. Kako nema prvobitnih predujmova (t. j. početnih investicija — R. B.) za osnivanje velike proizvodnje, godišnji potrošak je u potonjem slučaju pretjerano velik, u odnosu prema čistom proizvodu, koji je gotovo jednak nuli, a pri tom se bezuspješno upotrebljava deset ili dvanaest puta više zemlje... Proizvod livada troše radni volovi za vrijeme zime, a za vrijeme ljeta ostavlja im se dio zemlje za pašu. Čist proizvod žetve iznosi tako malo, da i najmanje oporezovanje dovodi do napuštanja tih ostataka obrade. Na mnogim mjestima to se događa čak jednostavno zbog siromaštva stanovnika«. Slična takva argumentacija služi i danas, također kada je riječ o isticanju prednosti traktora nad stočnom spregom.

Pod kraj svoga razmatranja o agrarnom kraljevstvu, Quesnay daje svoj komentar sasvim suprotan shvaćanju merkantilista u kom kaže: »Neki površni umovi misle, da se velika bogatstva države postižu obiljem ljudi. Ali je njihova pogreška u tome, što zaboravljaju da ljudi mogu steći i umnožiti bogatstva samo bogatstvima i samo ukoliko postoji prikladan omjer između ljudi i bogatstva. Narodi uvijek drže, da nemaju dovoljno ljudi, a ne vide, da nemaju dovoljno plaće za uzdržavanje brojnijeg pučanstva...«³

Fiziokrati, dakle, već jasno uočavaju problem optimuma stanovništva u vezi s razvojem proizvodnih snaga, i problem prenapučenosti dovode u vezu s problemom nedovoljnih investicija itd.

Malthus je — sa svojim glasovitim i veoma kontraverznim esejom o populaciji — u prvi plan ekonomske problematike postavio problem odnosa stanovništva i ekonomskog razvoja.

Drugi autori 18. stoljeća unose u problematiku pitanje životnog standarda. Condillac govori o tome da stanovništvo neke zemlje ne može biti veće od broja kojeg zemlja može prehraniti, a taj broj će ovisiti o visini standarda i biti će veći ako se potrošnja po glavi može smanjiti, a manji ako se ona uveća. Ali to ne ovisi o proizvodnji uopće, nego o proizvodnji za potrošnju. Broj će stanovništva pasti ako se zemlja upotrebljava za proizvodnju koja ne služi uvećanju potrošnje.

Slično tome Fergusson (1768) govori o utjecaju migracije. Ljudi će se nagomilati na mjestima gdje je situacija povoljna, i u malo generacija naselit će svaku zemlju do granice njezinih sredstava za uzdržavanje. Ta granica ovisi od standarda života, a ovaj se opet povisuje s napretkom civilizacije.

Socijalni reformatori, kao francuski filozof Condorcet, koji vjeruje u mogućnost neprekidnog usavršavanja čovjeka, i engleski anarhist Godwin koji propovijeda jednakost ljudi, jer zlo ne proizlazi iz naravi ljudi nego iz

³ Quesnay, *Opća načela ekonomske vlade u nekom agrarnom kraljevstvu* (Ekonomisti 17. i 18. stoljeća, str. 365, 370, 381—2, 392).

društvenih institucija, izazivlju Malthusa na tvrdnju »da je apsolutno nemoguće po stalnim zakonima naše prirode, da se ikada potpuno ukloni pritisak bijede od nižih klasa društva«. Svojim esejom o populaciji Malthus je postavio problem odnosa stanovništva i razvoja proizvodnih snaga u prvi red ekonomske problematike. Malthus prolazi od pretpostavke da je ljudska sposobnost uvećanja sredstava za život sporija od množenja ljudi. Prva raste u aritmetičkoj progresiji, a ljudi se množe u geometrijskoj.

Množenje ljudi ograničava bijeda, grijeh i poteškoće da se osnuje obitelj. On smatra da sredstva za uzdržavanje nužno čine faktor ograničenja porasta stanovništva. A kao dokaz da se ljudi ne mogu neograničeno množiti, služi mu zakon o opadanju prinosa u agraru. Zemlja je ograničena opsegom pa se prinos ne može bezgranično povećavati. Prema tome priroda je, koja daje sve manje hrane za veći ulog rada, i lakomislenost ljudi da se množe brže nego sredstva za život, uzrok bijedi radnika. Kasnije Malthus specificira uzrok bijede.

On želi otkloniti odgovornost za siromaštvo sa društva i njegove klasne strukture. Uzrok siromaštva vidi u potrebi da se velik dio proizvodnje mora odvajati za snabdijevanje poraslog (novog) stanovništva i u pritisku prevelikog broja stanovništva na ograničena sredstva za život. Ograničenje razmnažanja stanovništva posljedica je moralnog osjećaja i razboritosti koju diktira privatno vlasništvo i strah da se ne izgubi stečena socijalna pozicija. Ljudi koji toga nemaju, padaju u bijedu iz koje se ne mogu izvući, a koja bi bila još veća kad bi se nešto poduzelo da se ta bijeda smanji, jer bi se ljudi tada još brže razmnažali. Prema tome, tvrdi Malthus, forme vladanja i dioba vlasništva nemaju nikakva direktna utjecaja na glavni i stalni uzrok ljudske bijede, a to je pritisak većeg broja stanovništva na sredstva za život.

Malthusova je teorija izazvala velike kontraverze koje još i danas traju, i o njima će dalje biti govora.

Određenu liniju razvoja u pitanju agrarne prenaseljenosti uzela je klasična škola. Već Adam Smith, kad govori o zemljišnoj renti, tvrdi da se ljudi množe prirodno u omjeru prema sredstvima za svoje održavanje. Ali zemlja može više ljudi odjenuti i dati im stan, nego ih može prehraniti. Zato je proizvodnja hrane faktor koji ograničava stanovništvo, kaže Smith. Zemlje su naseljene ljudima u razmjeru kako proizvode hranu. A kada zbog poboljšanja obrađivanja zemlje, rad jedne obitelji može osigurati hranu dvjema, onda je rad jedne polovice društva dovoljan da osigura hranu cijelom društvu. Prema tome, broj radnika koji obrađuju zemlju raste s povećanom količinom hrane ili s porastom poboljšanja i obrađivanja zemlje.⁴ Optimizam Smitha — koji doduše vidi ograničenje za povećanje stanovništva, odnosno za njegovo održavanje, ali ne sumnja u mogućnost povećanja proizvodnje tih sredstava — karakterističan je za čitavu njegovu koncepciju.

Ricardo bez ograda ne dijeli taj optimizam Smitha. Raspravljajući svoju teoriju zemljišne rente on, u stvari, ujedno donosi i svoje shvaćanje o problemu prenapučenosti. Površina obradive plodne zemlje je ograničena, a ljudi što ih više ima postepeno obrađuju sve lošiju zemlju.

Ograničenje porastu pučanstva Ricardo vidi u količini raspoloživog kapitala. »Pučanstvo se ravna prema fondovima, raspoloživim za njegovo zaposlenje, i stoga se ono uvijek povećava ili smanjuje s povećanjem ili smanjenjem

⁴ Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, I, Zagreb, 1953, str. 135, 150, 152.

vanjem kapitala. Manje djelotvorna obrada zemlje, potražnja žita, pad cijena ili smanjenje obrade zemlje mora nužno slijediti svako umanjeno kapitala«. Ricardo prigovara Malthusu da je pretpostavio da se stanovništvo može umnožiti samo onda ako mu se prethodno osigura hrana. Ricardovo stajalište je da će se proizvodnja hrane uvećati kao posljedica uvećane potražnje koju će stvoriti povećanje kapitala, potražnja za radom i porast najamnina. Ricardo citira primjer Smitha koji kaže, ako bi krumpir postao redovna hrana pučanstva, površina za proizvodnju hrane mogla bi se smanjiti na jednu trećinu. Time bi renta pala, sve dok stanovništvo ne bi poraslo na dvostruko i trostruko. Kad bi se, dakle, zemljište obrađivalo intenzivnije, ono bi moglo uzdržavati mnogo veće pučanstvo.⁵

Ricardovo je stajalište tipično za mladi kapitalizam. Čitav problem odnosa stanovništva i zemlje on vidi u mogućnosti povećanja proizvodnje intenzifikacijom koja je rezultat investicija kapitala. Prema tome, za njega kapital ograničuje broj ljudi. To je faktor limitiranja.

Taj optimizam J. Stuart Mill osjetno ograničava. On upozorava da na agrarnu proizvodnju koja može prehraniti određeni broj ljudi, djeluju dva suprotna faktora. Jedan je povećanje stanovništva, a drugi povećanje vještine, tehnike agrarne proizvodnje. U društvu koje napreduje u svom bogatstvu, stanovništvo općenito raste brže nego vještina agrarne proizvodnje. Zato cijena hrane raste. Mill uzima općenito kretanje cijena kao pokazatelj koji pokazuje koji od ovih dvaju faktora prevladava ceteris paribus. Ako cijene padaju, to je znak da stanovništvo raste sporije nego proizvodnja, a ako rastu, ono raste brže.

Na taj način, umanjujući značenje i tempo tehničkog progresa u poljoprivredi i ne vjerujući u njegov učinak, Mill unosi nov element u zakon opadanja prinosa zemlje: zaostajanje tehnike iza porasta stanovništva. To, doduše, nije za nj prirodni zakon, ali je bitan dio ekonomskog zakona o opadanju prinosa.

Time je, pored Seniora, uveo u razmatranje zakon o opadanju prinosa u agrarnoj proizvodnji, kao faktor koji djeluje na stvaranje viška stanovništva.⁶ J. S. Mill prihvaća Malthusove zaključke o bržem rastu stanovništva nego proizvodnji hrane, kao i o potrebi ograničenja poroda. Ali umjesto Malthusovog stihijskog »ograničenja bijedom i grijehom«, Mill unosi racionalni element voljnog ograničavanja poroda. Time postaje, u neku ruku, začetnik neomaltuzijanizma.

Dalji sljedbenici klasične škole, kao i njezini vulgarizatori (osobito Senior, J. B. Say), ističu djelovanje zakona o opadajućem prinosu u agraru kao razlog za prenapučenost. Ako stanovništvo raste, onda se sa svakim uvećanjem rada uvećava i radna snaga koja se može upotrebljavati u agrarnoj proizvodnji i ta proizvodnja u ukupnosti raste. No sa svakim daljim ulogom rada smanjuje se prinos od zemlje po jedinici površine tako se dolazi do stanja kada je agrarni proizvod za uzdržavanje sve većeg broja ljudi, sve manji po glavi stanovnika. Tako nastaje prenapučenost.

Suprotnost koju ti autori nalaze u razvoju agrara — u kome, po njihovu mišljenju, vrijedi zakon opadanja prinosa, i industrije, u kojoj vrijedi zakon uvećanja prinosa — nije trajala dugo. Pošlo se za korak dalje.

⁵ Ricardo, *Načela političke ekonomije*, str. 34, 38, 192, 237.

⁶ J. S. Mill, *Principles of political economy*, IV knj. II. paragr. 3.

Najprije se ustanovilo da postoji zakon opadanja prinosa ne samo u agraru nego i u svim ekonomskim područjima, gdje je ograničen jedan faktor proizvodnje, tj. gdje priroda vrši svoje djelovanje (rudarstvo, šumarstvo). Zatim su otkrili da i u agraru, pod određenim uvjetima, vrijedi zakon uvećanja prinosa, kao i u industriji.

Oba je zakona spojio A. Marshall ističući da stanovništvo raste ili opada u skladu s uzajamnim djelovanjem oba zakona.

U drugoj polovici 19. stoljeća sabrano je više fakata o kretanju stanovništva i o agrarnoj proizvodnji, pa s više konkretnosti moglo pristupiti izučavanju njihova uzajamnog odnosa.

U tom pogledu je Ricardov zakon opadajućeg prinosa bio dalje razvijan. Taj je zakon ranije bio definiran ovako: povećanje kapitala i rada, primijenjenih na obrađivanje zemlje, prouzrokuju općenito manje nego proporcionalno uvećanje količine proizvoda, osim ukoliko ne nastane istovremeno poboljšanje poljoprivredne tehnike.

Tu je formulu zakona A. Marshall dao u nešto profinjenom obliku, dodajući mu ovo:

1) Poboljšanje tehnike angrikulture može uvećati stopu prinosa koju zemlja općenito daje svakom datom ulaganju količine rada i kapitala. 2) Kapital i rad, koji se već primjenjuju na nekom komadu zemlje, mogu biti tako neadekvatni za puno korištenje te zemlje, da neki uvećani utrošak rada i kapitala na tu zemlju može dati više nego proporcionalni prinos i kod postojeće poljoprivredne tehnike. To su dvije iznimke kada ne djeluje zakon opadajućeg prinosa. Osim u ta dva slučaja, koja su rijetka u starim zemljama, upotreba veće količine kapitala i rada na zemlju dodati će manje nego proporcionalnu količinu proizvoda koji se inače proizvodi, osim ako ne nastane poboljšanje tehnike pojedinačnog obrađivača. Dalje, kakav god bio budući razvoj poljoprivredne tehnike, kontinuirano uvećanje primjene kapitala i rada na zemlju mora na kraju rezultirati u smanjenju ekstraproizvoda koji se može dobiti od date ekstrakoličine kapitala i rada.⁷

A zakon povećanja prinosa Marshall veže uz problem organizacije i formulira ga ovako: u djelatnostima koje se ne bave proizvodnjom sirovina, uvećanje rada i kapitala dovodi općenito do bolje organizacije. Zato one daju prinos koji je više nego proporcionalno veći, jer, općenito govoreći, uvećanje volumena rada daje, uz ostale jednake uvjete, više nego proporcionalno uvećanje ukupne proizvodnosti rada. Nadalje, ta poboljšana organizacija smjera k umanjenju ili čak prevladavanju svakog uvećanog otpora koji bi priroda stavljala kod uvećanja proizvodnje sirovina.

Marshall zatim proširuje taj zakon, dovodeći ga u vezu sa stanovništvom. Uvećanje stanovništva, koje prati jednako uvećanje materijalnih izvora užitka i pomagala proizvodnje, vjerojatno dovodi do više nego proporcionalnog uvećanja ukupnog dohotka svake vrste užitka. Ali to pod uvjetom, prvo, da se može postići odgovarajuće snabdijevanje sirovinama bez velikih poteškoća, i drugo, da nema prenatrpavanja ljudima.

Akumulirano bogatstvo civiliziranih zemalja u 19. stoljeću raslo je brže nego stanovništvo. Istina je da bi bogatstvo raslo brže po glavi stanovnika kad ukupno stanovništvo ne bi raslo tako brzo. No porast materijalnog

⁷ Marshall, *Principles of Political Economy*, str. 203.

bogatstva, čini se, bit će viši nego proporcionalan porastu stanovništva, ali neće uvijek korisnici toga nužno biti oni koji nisu vlasnici bogatstva.⁸

To shvaćanje o uzajamnom djelovanju zakona o opadanju prinosa (djelovanje prirode) i zakona o povećanju prinosa (djelovanju rada), E. Wagemann (1948. g.) uopćio je do shvaćanja da se čitava povijest razvija kao niz prevelikih i premaleni ljudskih napućenosti koje se međusobno izmjenjuju. Tehnički napredak je brži i premašuje opadanje prinosa. Porast stanovništva nastaje zbog ekonomskih promjena, a i on sam također izaziva ekonomske promjene. Optimizam Wagemanna u odnosu na agrarnu prenapućenost pokazuje njegova ocjena da bi se na zemlji moglo prehraniti 30 milijardi ljudi, uz danas moguće unapređenje tehnike. Ali o društvenim promjenama, potrebnim za takvu primjenu tehnike, i o vremenu kroz koje se ono može povesti, Wagemann ništa stvarno ne govori.

II

Posebnu pažnju dobiva problem agrarne prenapućenosti kod socijalističkih pisaca. Njihova je glavna linija da agrarna prenapućenost ili ne postoji ili da proizlazi iz društveno-ekonomskog sistema, a ne iz prirodnog množenja stanovništva.

Ističemo u tom smislu S. de Sismondija, švicarskog socijalistu, branitelja malog posjeda (1819).⁹

Što se tiče stanovništva, Sismondi polazi od toga da kapitalizam dovodi do sve veće depopulacije. Time se smanjuje potrošnja, dohodak rasipaju bogati, kapital se razara, neuposlenost raste. Napredak tehnike, industrije i bogatstva pratile su i metode da se proizvodi više s upotrebom malobrojnih radne snage. U poljoprivredi životinje zamjenjuju rad ljudi, a u preradi taj rad zamjenjuju strojevi.

Sismondi postavlja pravilo: »Stanovništvo se regulira prema dohotku.« Svaki narod brzo dostiže čitavo stanovništvo, koje može prehraniti bez promjene svojih socijalnih institucija. Narod brzo postiže broj stanovnika koji može uzdržavati svojim dohotkom, onako ograničenim i raspodijeljenim, kako je u stvari.

Sismondi smatra, da je napredak kapitalizma uklonio one kočnice množenja stanovništva, koje su postojale u pretkapitalističko vrijeme. Kapitalistička podjela vlasništva potkopava moral i razboritost u množenju stanovništva. Zato stanovništvo pada usprkos industrijskom kapitalizmu koji je uklonio kočnice povećanju stanovništva. Ako se stanovništvo umnoži, a sredstva za njegovo uzdržavanje se ne uvećaju, narod je pogođen najokrutnijom nevoljom. Onda zemlja konzumira one koje ne može prehraniti. Bitno i prirodno je za stanovništvo da slijedi tok dohotka.

Njegov je zaključak onda: neka se unapređuje seljačko vlasništvo koje ograničuje broj ljudi na zemlji!

Vidjet ćemo da će socijalistički pisci na kraju 19. stoljeća doći upravo do suprotnog zaključka.

Predmarksistički su socijalistički pisci bili uveliko izazvani Malthusom, tim par excellence protivnikom socijalizma i socijalnih reformi. Engleski socijalisti, kao Godwin, Thomas, Gray, kao i francuski (St. Simon, Fourier,

⁸ Marshall, *Principles of Political Economy*, str. 379–380.

⁹ Sismondi S.: *Nouveaux principes d'Economie politique*, (3. izd. Genève) II knj., str. 171, 172, 211.

Louis Blanc) i njemački (Lassalle, Rodbertus) općenito rečeno, vide rješenje problema populacije u promjeni socijalnih institucija, u ostvarenju socijalizma koji će omogućiti racionalnu organizaciju društva, i neograničen napredak nauke i tehnike u svim granama ekonomske djelatnosti, pa i u poljoprivredi. Zato se problem prenapučenosti neće postavljati.

Tome je pitanju posvetio veliku pažnju i K. Marx, ali je od generalizacije vječno neprekidnog napretka prešao na teoretsko-ekonomsku analizu.¹⁰

Marx je pitanje agrarne prenapučenosti povezao s pitanjem akumulacije kapitala, a napose s pitanjem promjene njegova organskog sastava. Ta promjena prouzrokuje postojanje industrijske rezervne armije, koja je dio relativne prenapučenosti stanovništva: »Proizvedeci akumulaciju kapitala, radničko stanovništvo u sve većem opsegu samo proizvodi sredstva, koja njega samoga čine relativno prekobrojnim.«

Kao zakon kapitalističke akumulacije Marx određuje: »Što je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital, koji funkcionira, i opseg i energija njegova rastenja, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i proizvodna snaga njegova rada, to je veća industrijska rezervna armija.«¹¹

Uz nepromijenjen organski sastav kapitala prenapučenost nastaje ako se najamni radnici umnožavaju brže nego se akumulira kapital. Radi se o relaciji promjenljivih veličina.

Ako se uspori akumulacija kapitala, onda izgleda kao da radničko stanovništvo raste brže nego prije. Ako ona ubrza tempo, onda se čini da radničko stanovništvo opada ili da raste sporije nego inače.

Ako se organski sastav kapitala povisi, to znači da se promjenljivi kapital smanjio po jedinici ukupnog funkcionirajućeg kapitala. To opadanje je brže nego povećanje akumulacije ukupnog kapitala.

»Ovo relativno opadanje promjenljivog sastavnog dijela kapitala koje se ubrzava s rastenjem cjelokupnog kapitala i ubrzava brže od tog rastenja, predstavlja se na drugoj strani tako kao da se, obratno, *apsolutni porast radničkog stanovništva vrši stalno brže nego porast promjenljivog kapitala, ili sredstava za zapošljavanje tog stanovništva*. Kapitalistička akumulacija, naprotiv, stalno proizvodi i to razmjerno svojoj energiji i svome opsegu relativnu prenaseljenost radnika, tj. za srednje potrebe oplođivanja kapitala prekobrojno i zbog toga suviše radničko stanovništvo.«

Broj zaposlenih radnika relativno se smanjuje s opadanjem varijabilnog kapitala, a ponegdje i apsolutno. Nastaje uvećanje rezervne armije. Ako je pak akumulacija kapitala dosta brza, može se desiti da varijabilni kapital apsolutno raste. No, on ipak pada u omjeru prema ukupnom funkcionirajućem društvenom kapitalu. Tako pada i udio rada u ukupnom produktu, to jest isti se produkt proizvodi s manje rada. Proizvodnost rada je porasla.¹²

Prenapučenost industrijske rezervne armije je, dakle, rezultat povećanja proizvodnosti rada, koja je opet rezultat povećane akumulacije kapitala.

Takvog suvišnog stanovništva ima, kaže Marx, u svim mogućim nijnasama. Na njega osobito utječu faze industrijskog ciklusa. No, osim te periodične ciklične nezaposlenosti, postoje tri stalna oblika prenapučenosti: tekući, latentni i stagnantni.

¹⁰ Vidi osobito: Marx, *Kapital* I knjiga, 23. glava tač. 3, 4, 5; glava 24, tač. 2, 3, 4; III knjiga, 14. glava i 15. glava, te 47. glava. Usporedi također, Kautsky, *Ekonomsko učenje Karla Marxa*, str. 200—213.

¹¹ Marx, *Kapital*, I, str. 573.

¹² Marx, *Kapital*, I, str. 559.

Prvi, tekući oblik, odnosi se na industriju koja zapošljava čas veći, čas manji broj radnika, ali je njihov broj u stalnom opadanju u omjeru prema veličini proizvodnje (zbog promjene organskog sastava kapitala). Relativno se smanjuje broj radnika. Time se povećava ponuda radnika, koja u velikoj mjeri premašuje povećanje stanovništva. Tako se stvara relativna prenapučenost. (Isto vrijedi i za kapitalističku poljoprivredu — R. B.).

Drugi, latentni oblik, predstavlja najvažniji izvor agrarne prenapučenosti. On je u vezi s poljoprivredom, kad njom zavlada kapitalistička proizvodnja, i to do stupnja u kome je njome zavladao. »Akumulacija ovdje djelujućeg kapitala povlači za sobom apsolutno smanjenje potražnje za seoskim radničkim stanovništvom, a njegovo odbijanje ne biva kao kod nepoljoprivredne industrije dopunjeno većim privlačenjem. Zato se jedan dio seoskog stanovništva stalno nalazi pripravan da uskoči u gradski ili manufakturni (u smislu poljoprivrednih industrija) proletarijat i samo vreba povoljnu priliku za taj preobražaj. Ovaj izvor relativno suvišnog stanovništva teče dakle neprekidno. Ali njegovo stalno otjecanje u gradove predstavlja stalno latentnu prenase-ljenost na samom selu...«¹³

Potražnja rada u agrarnoj proizvodnji opada apsolutno i relativno. Apsolutno po tome što se smanjuje broj ljudi — potreban u agraru — što agrarna proizvodnja više napreduje. Relativno po tome što se potražnja više uvećava u industriji, a smanjuje u agraru. To je posljedica kapitalizma. On razara selo, te poljoprivrednom radniku omogućava tek nadnicu, koja je niža od gradske najamnine, a malom poluproleteriziranom seljaku dohodak koji je ispod razine radničke nadnice.

Treću kategoriju relativnog suviška čini stagnantna pojava aktivne, ali nedovoljno zaposlene radničke armije. Ona je ispod prosječnog nivoa radničke klase, i zato je posebno eksploatirana; radi uz maksimalno radno vrijeme, a uz minimalne najmnine. Rekrutira se osobito iz onih djelatnosti, koje propadaju. To se odnosi na neku industriju i na poljoprivredu, a također na obrt i kućne radnosti. Ta »prekobrajnost« stvara se sve to brže što se uvećava akumulacija.

Stagnantna neuposlenost sastoji se u tome da je jedan dio radništva zaposlen, ali nedovoljno, tj. proizvodi ispod društvenog prosjeka. Ona se može sastojati i u tome da je stanovništvo zaposleno tako da je formalno samostalno, a faktično ljudi rade kao najamni radnici, i oni i članovi njihove obitelji, ne postizavajući ni prosječnu najmninu. U agrarnoj prenaseljenosti onaj stagnantni višak stanovništva redovno zaposlenog, čini vrlo značajan dio. Masa rođenja i smrtnih slučajeva je u obrnutom razmjeru s veličinom najamnine. Što je stanovništvo te armije siromašnije, to se više množi. Isto tako, što je ona siromašnija to je obitelj veća i »podsjeća na reproduciranje velikih masa individualno slabih i teško gonjenih životinjskih vrsta«. S poboljšanjem najmnina, apsolutna veličina obitelji se smanjuje.

A tome treba dodati i pauperizam, taj invalidski dom aktivne radničke armije, čiji opstanak predstavlja »faux frais« kapitalističke proizvodnje, ali je uključen u relativno suvišno stanovništvo.

Agrarnu prenapučenost, kako ćemo vidjeti kasnije, možemo svrstati u sve tri kategorije industrijske rezervne armije, a također i agrarne.

¹³ Marx, *Kapital*, I, str. 571.

Dakako, pojavu agrarne prenapućenosti osobito izaziva prvobitna akumulacija, koju je Marx tako dramatski opisao u prvoj knjizi »Kapitala«. U jednoj fazi »eksproprijacije seljačkog naroda od zemlje« mnoge zemlje prolaze pojavu agrarne prenapućenosti, kada je proces odvajanja od vlasništva zemlje započeo, ali odvajanje još nije potpuno završeno.

Svakako, vrlo je teško u praktičnoj, konkretnoj ekonomskoj analizi kod seljačkog stanovništva odvojiti elemente prvobitne akumulacije od pojave industrijske rezervne armije. Oni se isprepliću i veoma često na raznim primjerima u vremenskom slijedu, ili čak istovremeno nalazimo elementa jedne i druge pojave.

Marx, u stvari, opisuje pojavu agrarne prenapućenosti na primjerima Engleske i Irske. On govori o napretku engleske poljoprivrede, ali i nazadovanju engleskog poljoprivrednog radnika u 18. stoljeću. On ističe da je i u 19. stoljeću nastavljeno povećanje obrađenih površina — s intenzivnijom kulturom i povećanjem zemljišnih prinosa — ali je smanjenje broja poljoprivrednog stanovništva izazvalo veliko pogoršanje položaja poljoprivrednih radnika.¹⁴

S jedne strane: »Stalno iseljavanje u gradove, neprekidno stvaranje prekobrojnog stanovništva na selu putem centraliziranja zakupništva, pretvaranjem oranica u pašnjake, mašinerijom itd. ide ruku pod ruku s neprekidnim rastjeravanjem seoskog stanovništva uslijed razoravanja cottages. Što je neki kotar siromašniji stanovništvom, to je veće njegovo relativno suvišno stanovništvo, to je veći pritisak toga stanovništva na sredstva za njegovo upošljavanje, te je veći apsolutni pretek seoskog stanovništva preko sredstava za njegovo stanovanje, pa je dakle to veća lokalna prenaseljenost i najnezdravija zbijenost ljudi u selima... Pauperstvo poljoprivrednih radnika potječe iz toga, što oni stalno postaju prekobrojni, mada im se broj smanjuje, a uvećava masa njihova proizvoda...«¹⁵ ...S druge strane, selo je usprkos svojoj stalnoj relativnoj prenaseljenosti u isto vrijeme nedovoljno naseljeno. Ovo se ne pokazuje samo lokalno u onim tačkama s kojih se vrši brzo oticanje ljudi u gradove, radnika, na građenje željeznica itd., to se pokazuje svuda kako za vrijeme žetve tako i s proljeća i u ljeto, i u mnogobrojnim momentima kad veoma brižljiva i intenzivna engleska poljoprivreda zatreba više radnika. Za srednje potrebe zemljoradnje uvijek ima suviše poljoprivrednih radnika, a za izuzetne ili povremene potrebe, uvijek ih je odviše malo... Povremeni ili lokalni manjak ne povlači dizanje najamnine, nego gura žene i djecu na poljske radove i to neprestano sve mlađu djecu...«¹⁶

U drugom primjeru Irske, koja nema tako razvijenu kapitalističku naprednu poljoprivredu kao Engleska, agrarna se prenapućenost pokazuje u oštrijoj, iako nešto drugačijoj formi. Zbog engleske eksploatatorske politike stanovništvo ovdje apsolutno opada. Zato se mnogo zemljišta prestalo obrađivati. A ipak su rasle rente zemljovlasnika i zakupnički profiti. Razlog je tome što se vrši ekstenzifikacija poljoprivrede koja, doduše, umanjuje ukupni proizvod, ali istovremeno veći dio cjelokupnog proizvoda pretvara u višak proizvoda, koji na taj način raste, mada cjelokupni proizvod opada. I sada dodaje Marx karakterističnu pojavu za seosko stanovništvo: »Rascjepkana

¹⁴ Marx, *Kapital*, I, str. 605.

¹⁵ Marx, *Kapital*, I, str. 619.

¹⁶ Marx, *Kapital*, I, str. 621.

sredstva za proizvodnju, koja služe samim proizvođačima kao sredstvo za zaposlenje i kao životne namirnice, ne oplođivajući se pripajanjem tuđeg rada, nisu kapital, upravo kao što proizvod, koji potroši sam njegov proizvođač nije roba. Ako je s masom naroda opala i masa sredstava za proizvodnju, upotrebljenih u poljoprivredi, porasla je zato masa u njoj upotrebljenog kapitala, jer se jedan dio prije rascjepkanih sredstava za proizvodnju pretvorio u kapital«.

Tu se dakle apsolutna prenaseljenost uravnotežuje opadanjem stanovništva. U Irskoj je postojao specifičan slučaj velike emigracije u Ameriku. Stanovništvo je zato apsolutno opadalo. No povećanje relativnog suviška stanovništva teklo je brže nego apsolutno smanjenje stanovništva. Zato se povećavala bijeda stanovništva Irske, a osobito bijeda poljoprivrednih radnika. Oni se prije nisu mnogo razlikovali od siromašnih farmera, i bili su često podzakupnici. Situacija im se pogoršavala sredinom 19. stoljeća. Oskudica radnika u poljoprivredi počela se osjećati osobito sezonski. U gradovima se postepeno stvorila agrarna rezervna armija koja, po potrebi posla na selu, ide na rad u agrar. No ta je armija, u stvari, stvorena od poljoprivrednih radnika koji su prešli u grad. I dalje u trećoj knjizi »Kapitala« Marx se u vezi sa zemljišnom rentom bavi problemom viška stanovništva u Engleskoj, izučavajući promjene izazvane agrarnom prenapučenošću. Smanjenje pritiska viška agrarnog stanovništva, a uslijed toga povećanje nadnica pripisuje ovim faktorima: izvanredno apsorpiranje poljoprivrednog stanovništva u industriji, potreba za vojnicima zbog ratova, iseljavanje u Australiju i Ameriku. Međutim, ipak su nadnice opet oborene, i to stoga jer je upotreba parnih strojeva u poljoprivredi izazvala umjetnu prenapućenost i djelomice istisnula dio nadničara iz poljoprivrede i smanjila upotrebu konja.¹⁷

Ta se pojava dogodila usprkos djelovanju triju procesa u kretanju stanovništva: porastu cjelokupnog stanovništva, relativnom opadanju agrarnog stanovništva u cijeloj zemlji i čak apsolutnom opadanju agrarnog stanovništva u čisto poljoprivrednim kotarevima.

Govoreći o zakonu opadanja profitne stope, Marx se vraća na problem relativne prenapućenosti i jasno je povezuje s problemom povećanja proizvodnosti rada. On relativnu prenapućenost dovodi neposredno u relaciju s razvojem kapitalističkog načina proizvodnje. »Relativna prenapućenost pokazuje se u nekoj zemlji tim uočljivija, što je kapitalistički način proizvodnje u njoj razvijeniji«. Ona je sa svoje strane razlog što postoji nepotpuna potčinjenost rada kapitalu, i to duže nego bi to odgovaralo općem stanju razvitka. A to se događa zbog toga što su najamnine niže za raspoložive ili neuposlene (oslobođene) radnike, i što je njihova masa veća. To jest, pojeftinjenje rada smanjuje tempo uvođenja strojeva u proizvodnju, jer to postaje nerentabilno. Nadalje se pojedine grane proizvodnje po svojoj prirodi suprotstavljaju pretvaranju ručnog rada u mašinski. Druga je strana problema da se ova rezervna armija neuposlenih uzima u posao za razvoj novih industrija, naročito luksuznih, koje traže relativno velike količine ljudskog rada. Daljim investicijama kapitala u te industrije te se količine rada opet smanjuju i proces ide dalje. Taj se slučaj može nositi i na agrikulturu (npr. ako se radi o intenzivnim, a manje-više luksuznim obrađivanjima).¹⁸

¹⁷ Marx, *Kapital*, III, str. 581.

¹⁸ Marx, *Kapital*, III, str. 201.

III

Kautsky u svojem »Agrarnom pitanju«, izišlom 1899. g., daje analizu agrarnog problema kako su ga gledali njemački socijaldemokrati u vrijeme prijelaza u dvadeseto stoljeće, na izmaku iz velike evropske agrarne krize koja je trajala skoro čitavu posljednju četvrt 19. stoljeća. Kautsky obraća malo neposredne pažnje problemu agrarne prenapučenosti. On se uglavnom najviše skoncentrirao na pitanje odnosa velikog i malog posjeda, dokazujući prednosti velikog posjeda pred malim. Problem agrarne prenapučenosti pojavljuje se indirektno kada Kautsky raspravlja o propadanju sitnog posjeda, o proletarizaciji seljaka i apsolutnom i relativnom opadanju poljoprivrednog stanovništva. Ističe se jačanje kapitalističkog karaktera poljoprivrednog gospodarstva u Njemačkoj, osobito od 1800-tih godina. Ali problem viška agrarnog stanovništva u Njemačkoj, kao i u zemljama zapadne Evrope, u to vrijeme rješava se ponajviše bijegom u grad. Zato Kautsky tome posvećuje najviše pažnje. To je, naime, doba burnog razvoja njemačke industrije, s velikim mogućnostima zaposlenja viška agrarne radne snage u industriji. Ona ne ostaje nagomilana na selu. Nastaje pojava depopulacija sela, i »kapitalizam rješava poljoprivredu njezine radne snage.«¹⁹ Pojava bijega u grad je toliko jaka u Njemačkoj, Francuskoj i Engleskoj, da ona premašuje prirodni prirast stanovništva u selu i dovodi do apsolutnog opadanja poljoprivrednog stanovništva. Kautsky izvodi iz te specifične situacije odviše općenit zaključak: »Protiv oskudice radnika u poljoprivredi u kapitalističkom društvu nema lijeka.«²⁰ On na drugom mjestu smatra nedostatak, a ne suvišak radne snage, glavnim ograničavajućim faktorom razvoja poljoprivrede, pa ističe da razvitak poljoprivrede u kapitalizmu koči nedovoljna količina inteligentne, za rad raspoložive i marljive radne snage.

Kautsky je pripisivao seljacima veliko značenje u rastu populacije. On je smatrao da »za podizanje brojnog i za rad sposobnog potomstva na selu najbolji uslovi postoje kod posjednika (ili zastupnika) malih gazdinstava, koji spadaju u samostalno domaćinstvo sa samostalnom poljoprivredom. Oni pored potrebne radne snage za sebe daju i višak radne snage«. Oni su, naime, sami nedovoljno zaposleni na svojim gospodarstvima, a njihova djeca služe kao rezerva za zaposlenja kod velikih posjednika. Kautsky je, dakle, zapazio upravo tu klasičnu pojavu agrarne prenapučenosti (tj. sakrivenu neuposlenost), ali joj nije dao naziv agrarna prenapučenost.

Kautsky ističe da veliki posjed smanjuje broj ljudi po jedinici površine i da zato mali posjed mora postojati uz veliki, da bi mu davao potrebnu radnu snagu.²¹ »Snažan seljački stalež regulira veličinu stanovništva svuda gdje prevladava.« »Seljaštvo je vrlo sposobno za stvaranje i podizanje brojnog potomstva. To je od neprocjenjive vrijednosti kada treba radne snage i vojnika.«²²

Ali i to ima granica, kaže s pravom Kautsky, jer nedovoljna količina zemlje sili seljake da ograniče potomstvo. Seljak se održava samo prekomjernim svojim i radom svoje obitelji, pa čak i radom male djece.

Samo na jednom mjestu Kautsky doslovno govori o prenapučenosti. No on je tome pitanju posvetio posredno vrlo mnogo pažnje. On je opisao sve

¹⁹ Kautsky, *Agrarno pitanje*, str. 208.

²⁰ Kautsky, op. cit., str. 222.

²¹ Kautsky, op. cit., str. 156.

²² Kautsky, op. cit., str. 223.

posljedice pojave prenapučenosti, kao: smanjenje i rasparčavanje posjeda, podizanje zemljišne rente, nerazmjerno zapošljavanje seljaka u sporednom privređivanju, pojačanu eksploataciju seljaka i, konačno, bijeg u grad.

Indirektno je problem agrarne prenapučenosti obrađen kada Kautsky govori o tome kako od nestašice radne snage relativno najmanje pate obiteljska seljačka gospodarstva koja upošljavaju malo najamnih radnika i koja se »za nevolju« mogu zadovoljiti porodičnom radnom snagom, a ipak su dovoljno velika da posjednika vežu za zemlju. To je isto kao da je rekao da ti posjedi zadržavaju relativno najveći broj radne snage u poljoprivredi. To su posjedi od 5 do 20 hektara i oni su jedini znatno ojačali. No ovi su seljaci ujedno najeksploatiraniji i stradaju od drugih tereta. Oni su glavni objekt eksploatacije od strane trgovaca i zelenasa, najteže ih pogađaju novčani porezi i vojna služba, njihova je zemlja najviše izložena osiromašenju i iscrpljenju, članovi njihove obitelji su najgore plaćeni najamni radnici, s njima se najgore postupa.

Jasno je zašto Kautsky — u doba kad je pisao svoju knjigu — nije mogao istaći populacioni faktor u porastu stanovništva. Koeficijent akumulacije kapitala u njegovo doba bio je veći nego koeficijent porasta stanovništva u Njemačkoj. To je doba najvećeg i najbržeg porasta kapitalizma u Njemačkoj. Ujedno je to vrijeme prije velikog proširenja strojeva (traktori) u poljoprivredi, kada je intenzifikacija agrara u najvećoj mjeri još uvijek bila povoljna putem većeg uloga živog rada. Odatle, s jedne strane, realna mogućnost bijega u grad, a s druge, pojava oskudice radne snage u poljoprivredi, čak i onda kada se ona najviše kapitalizira. To objašnjava i namjenu seljačkih gospodarstava da budu rasplodne stanice za radnu snagu kapitalističke privrede.

Kautsky ne raspravlja ni o zakonu opadajućeg prinosa. On jedino ističe da troškovi proizvodnje u poljoprivredi rastu sve više. U onim krajevima, koji ostaju čisto poljoprivredni, kaže Kautsky, stanovništvo ne raste. Gdje nema industrije, stanovništvo propada po broju, snazi, inteligenciji i blagostanju, a zajedno sa stanovništvom osiromašuje i zemlja, propada poljoprivredna proizvodnja. Dakle, to Kautsky tvrdi sasvim generalno.²³

Jedan drugi socijalistički pisac iz zapadne Evrope, Belgijanac Vandervelde,²⁴ istovremeno (početkom 20. stoljeća) dolazi do sličnih konstatacija kao i Kautsky. Opisujući pojavu prijelaza agrarnog stanovništva u grad, on polazi od konstatacije da postoji općenito žaljenje u agrarnim krugovima zbog brojčanog nedostatka radne snage u poljoprivredi. On to dokazuje podacima iz Francuske, Njemačke, Amerike i Engleske, koji pokazuju relativno smanjenje poljoprivrednog stanovništva u tim zemljama. Vandervelde ne čini razliku između apsolutnog opadanja broja agrarnog stanovništva, koje se pokazuje u svim industrijski naprednim zemljama (tj. kapitalistički razvijenim) na koncu 19. i početkom 20. stoljeća. Ispitujući mnogobrojne uzroke depopulacije sela i migracije stanovništva u gradove, kao i posljedice te pojave, Vandervelde dolazi do konstatacije da je, pored privlačivosti grada i razvoja saobraćajnih sredstava, glavni razlog migraciji relativna prenapučenost sela. Nemogućnost da u selu osiguraju opstanak, sili stanovnike sela da traže mogućnost za život na drugim mjestima.

²³ Kautsky, op. cit., str. 289.

²⁴ Emile Vandervelde: *L'exode rural et le retour aux champs*, Paris (II izdanje 1910).

Ali, kaže Vandervelde, »pogrešno bi bilo misliti... da čari gradskog života, zavodljivost industrijskog rada, želja da se vidi svijeta prvenstveno uzbuđuje Jacquesa Bonhommea (simbolično ime za seljaka — op. R. B.) da zbog njih napušta svoju kolibu, ostavlja svoj plug ili svoju lopatu, da se spusti u rudnike, da se zatvori u predionice ili tkaonice, da se nastani u zaraženim uličicama velikih naselja.« Vandervelde ističe da su razlozi za migraciju seljaka u grad više interne nego eksterne prirode. »Nije dosta da grad privlači seljake. Treba također da ih selo odbija. Da se zemljoradnike odijeli od njihova korijena, da se pokrene ustaljene stanovnike stare poljoprivrede, potrebna je socijalna revolucija, ili tačnije niz socijalnih revolucija. Treba da razvoj kapitalističke proizvodnje, obarajući primitivno seljačko gospodarenje, razori uvjete opstanka seljačkog posjeda i postepeno slomi sve veze koje vežu poljoprivredne radnike sa zemljom.«²⁵

Vandervelde ističe ove pojave: nestajanje seljačkog posjeda ili njegovo pretvaranje u parcelarni posjed, oduzimanje zemlje od zemljišnih zajednica, propadanje kućnih industrija pod konkurencijom kapitalističke industrije, agrarnu krizu itd., koje su sve u stvari pojave agrarne prenapućenosti.

Vandervelde također drži da je najstabilniji elemenat seoskog stanovništva seljak, zemljovlasnik, ali, mada se seljačko vlasništvo zadržava, gospodarstvo se dijeli na sve manje, premalene dijelove, da bi mogli osigurati seljaku nezavisan opstanak.²⁶

Dakle, i kod njega se opaža isto stajalište: da se zadržavanje stanovništva na zemlji ispod nivoa sredstava za opstanak veže o seljački posjed. A to je upravo pojava prenapućenosti, samo opisana s negativnim predznakom.

Prilog:

AGRARNA PRENAPUČENOST

(nacrt knjige)

I D I O

I glava. *Pregled teorija o agrarnoj prenapućenosti*

1. Kapitalističke teorije
2. Socijalistički pisci do Marxa
3. Kontraverze oko početka XX stoljeća
4. Lenjin i sovjetski pisci
5. Suvremeni optimisti i pesimisti
6. Indijske teorije i ostale nerazvijene zemlje
7. Naši autori o agrarnoj prenapućenosti

II glava. *Kritički pregled suvremenih teorija o optimumu stanovništva i o prenapućenosti*

1. Optimum stanovništva kao cilj ekonomske politike
 - a) Demografski optimum
 - b) ekonomski kriterij
 - aa) Kriterij proizvodnje
 - bb) Kriterij potrošnje
 - cc) Definicije optimuma kao ravnoteže proizvodnje i potrošnje
 - dd) Optimum kao izraz društveno-ekonomskog sistema
2. Optimum kao mjerilo
 - a) Apsolutni i relativni optimum
 - b) Objektivni i subjektivni optimum

²⁵ Ibid, str. 25.

²⁶ Vandervelde, op. cit., str. 56.

- c) Realni i potencijalni optimum
- d) Autonomni i komparativni optimum
- e) Statistički i dinamički optimum

III. Pluralitet optimuma

II DIO

POJAVE PRENAPUČENOSTI

I glava. *Agrarna prenapučenost sa stajališta potrošnje*

1. Agrarno stanovništvo
2. Standard potrošnje
3. Zemlja i gustoća stanovništva
4. Agrarna gustoća iz međunarodne perspektive

II glava. *Agrarna prenapučenost sa stajališta proizvodnje*

1. Proizvodno stanovništvo u poljoprivredi
2. Odnos ekonomski aktivnog stanovništva prema agrarnoj proizvodnji
3. Agrarna gustoća kao mjerilo prenapučenosti
4. Agrarna prenapučenost u odnosu prema veličini proizvodnje
 - A. 1. *Ekonomski aktivno stanovništvo prema ukupnoj poljoprivrednoj površini*
 2. Poljoprivredno ekonomski aktivno stanovništvo prema obradivoj površini
 3. Muško aktivno stanovništvo i gustoća
 4. Svjetski, evropski i jugoslavenski prosjek kao norma
 - B. *Agrarna prenapučenost prema veličini proizvodnje*
 1. Ukupni indeks biljne proizvodnje
 2. Metoda žetvenih košara
 - Dodatak*
 1. Povećanje intenzivne proizvodnje i smanjenje agrarnog stanovništva
 2. Uvećanje proizvodnje putem uvođenja intenzivnijih kultura i putem proširenja površine
 3. Zaposlenje viška agrarnog stanovništva
 4. Podizanje proizvodnosti rada uz zaposlenje viška
 5. Intenzifikacija
 6. Kritika metode M. Moorea

III glava. *Agrarna prenapučenost sa stajališta mobilnosti stanovništva*

1. Nekoliko novijih definicija agrarne prenapučenosti sa stajališta mobilnosti poljoprivrednog stanovništva
2. Teorija agrarne prenapučenosti sa stajališta mobilnosti
3. Opća i djelomična ravnoteža poljoprivrednog stanovništva
4. Definicija poljoprivredne djelatnosti s institucionalnog stajališta
5. Porast stanovništva i agrarna prenapučenost
6. Prirodni prirast stanovništva i agrarna prenapučenost
 - a) Ciklički značaj demografskih promjena
 - b) Brzina demografskih promjena
7. Relativan broj agrarnog stanovništva i agrarna prenapučenost
 - a) Zašto agrarna prenapučenost često čini jednu trećinu agrarnog stanovništva
 - b) Brzina relativnog opadanja agrarnog stanovništva
 1. Tempo relativnog opadanja
 2. Odnos prirodnog prirasta i relativnog opadanja
8. Agrarna prenapučenost i apsolutni pad poljoprivrednog stanovništva
 - a) Apsolutno opadanje poljoprivrednog stanovništva
 - b) Opadanje poljoprivrednog stanovništva u pojedinim zemljama
 - c) Primjer zemalja Jugoslavije
 - d) Red opadanja
 - e) Koja vrsta stanovništva u poljoprivredi opada prva

Summary

A SURVEY OF THEORIES ON AGRARIAN OVERPOPULATION

The unpublished manuscript which we have been made available by the widow of Professor Bičanić include a comprehensive text on agrarian overpopulation, a subject on which the late Professor Bičanić worked intermittently intending to publish it in a book. For publication in our periodical we have selected only that part which discusses the development of the theory of agrarian overpopulation.

Theoreticians have long been concerned with the question of the relationship between people and land. The development of concepts about it can be traced as far back as to Confucius, Plato and Aristoteles. In the Middle Ages it was studied by Christian theoreticians and the Arab sociologist Haldun.

The author refers to the views first of the mercantilists and then of the physiocrats and then goes on to discuss in greater detail Malthus's population theory and the reactions to Malthus's fatalistic vision. He then deals at greater length with the classical economic school, especially Smith and Ricardo who no doubt have made great contributions towards the study of the agrarian question, and then refers to the concepts of J. S. Mill, Senior, Sayo, and Marshal.

The second part of the article discusses the ideas of socialists — first Sismondi, Godwin, Thomas, Gray, Saint Simon, Fourier, L. Blanc, Lasalle and Robertus and then, in greater detail, the ideas of Karl Marx, Karl Kautski and Vandervelde. The article thus offers a valuable systematic survey of the highly complex question of agrarian and economic development.

The addendum at the end of the article describes the contents of Bičanić's projected work on agrarian overpopulation which has unfortunately remained unfinished.

Резюме

ПЕРЕСМОТР ТЕОРИЙ ОБ АГРАРНОЙ ПЕРЕНАСЕЛЕННОСТИ

Из ненапечатанных рукописей переданные нам супругой покойного профессора Бичанича выделяется большой текст посвященный аграрной перенаселенности, над которым покойный профессор работал в несколько приемов и намеревал опубликовать в виде книги. Для нашего журнала мы выбрали часть которая касается развития теории об аграрной перенаселенности.

Вопросом отношения численности людей и почвы уже давно интересовались мыслители. Развитие этой идеи можно наблюдать от Конфуция, Платона, Аристотеля. В среднем веке этим занимаются христианские теоретики и арабский социолог Халдун.

Автор рассматривает прием меркантилистов, затем физиократов. Большая часть этого рассмотрения посвящена Мальтусовой теории населения и реакциям и воззрениям на Мальтусовое фаталистическое видение. Больше внимания автор уделяет классической экономической школе — особенно Смиту и Рикарду, которые без сомнения во многом способствовали пояснению аграрного вопроса. Автор затем приводит концепции Й. С. Милла, Сениора, Сейя и Маршала.

Во второй части автор выносит идеи социалистов, в первую очередь Сисмонди, Годвина, Томаса, Грейя, Сен-Симона, Фурьеа, Л. Бланка, Лассалла и Робертуса, а затем, очень основательно, автор выносит идеи Карла Маркса, Карла Каутского и Вандервельда, на чем автор задерживается. Таким образом в этой статье приведен драгоценный систематичный пересмотр обсуждения этого весьма сложного вопроса аграрного и экономического развития.

В приложении статьи приводится замысел содержания планированной книги профессора Бичанича об аграрной перенаселенности, которая к сожалению неокончена.